

“Aldus leden der kerk, nutti

De opvattingen van Groen van Prinsterer over burgerschap

De negentiende eeuw wordt ook wel de ‘eeuw van de burger’ genoemd. Eén van de redenen daarvan is dat burgerschapsvorming in deze periode een grote rol speelde. Ook in de huidige tijd is er veel aandacht voor burgerschap en het onderwijs is verplicht daar tijd aan te besteden. In de negentiende eeuw waren het vooral de liberalen die het zogenaamde deugdzame burgerschap propageerden. In dat kader is de vraag interessant welke opvatting Guillaume Groen van Prinsterer (1801 – 1876) als tegenstander van de liberalen over burgerschap had.

door Gerrit van der Meulen

Hoewel zijn opvattingen over burgerschap en vaderlanderschap regelmatig doorklinken in zijn werken, heeft Groen geen van zijn publicaties expliciet gewijd aan burgerschap. Tot nu toe hebben de vele historici voor wie Groen onderwerp van studie is geweest, dat ook niet gedaan. Daarom wordt in dit artikel een poging gedaan om uit een verzameling van gegevens de opvattingen van Groen hierover te destilleren en te analyseren. Daarbij zullen ook de internationale invloeden op het denken van Groen van Prinsterer aan de orde komen. Ook wordt besproken op welke manieren hij het burgerschap wilde bevorderen en welke taak hij in dat opzicht zag weggelegd voor het onderwijs.

Als uitgangspunt wordt burgerschap gedefinieerd als het (leren) deelnemen aan en verantwoordelijkheid dragen voor de publieke zaak. In dit artikel wordt gebruikt gemaakt van vier dimensies die Evelien Tonkens (bijzonder hoogleraar Actief Burgerschap aan de Universiteit van Amsterdam en betrokken bij de stichting Actief Burgerschap) hanteert: emancipatie, maatschappelijke verbanden, deelname aan het openbaar debat en/of maatschappelijke zorg en oriëntatie op algemeen belang.¹ Het begrip competenties, dat in de actuele discussie over burgerschap eveneens veel voorkomt, komt bij de bespreking van deze dimensies ook aan de orde. Hoewel dit begrippen zijn die gehanteerd worden om burgerschap in de eenentwintigste eeuw te definiëren, kunnen deze dimensies ook worden gebruikt om Groens denkbeelden over burgerschap te beschrijven en te analyseren.

Emancipatie

De dimensie emancipatie is te onderscheiden in het ontwikkelen van rechten van de burger en de eigenschappen die mensen tot burgers maken. Wat betreft de rechten voor burgers was Groen geen voorstander van het algemeen kiesrecht. Wel was hij voor directe verkiezingen, zoals in de grondwet van 1848 was vastgelegd. Hij vond het belangrijk dat een natie meeleeft met de gang van zaken in de politiek. Ook andere grondrechten, zoals vrijheid van godsdienst en onderwijs, waren dierbaar voor Groen. De verworven gewetensvrijheid was volgens hem één van de oorzaken van de voorspoed van Nederland.² Bovendien koesterde hij sympathie voor het principe van volksinvloed, die door hem werd gezien als een Nederlands beginsel. Demonstraties tijdens de Aprilbeweging in 1853 zag hij als “nog niet uitgedoofde beginselen van godsdienst en nationaliteit”.³ In dit verband gebruikte Groen een aantal keren het

ge burgers van de staat”

woord 'emancipatie' en dan had hij vooral het oog op gelijke rechten voor katholieken, gereformeerden en hervormden.⁴ Over het recht van petitie ging Groen steeds positiever denken.⁵ Zo stimuleerde hij de petitieacties tegen de onderwijswet van Van Reenen (van 1853-1856 minister van Binnenlandse Zaken), die betrekking had op een gemengde maar godsdienstloze openbare school. Hij noemde de petities "een ontwakende der politieke consciëntie van een grotendeels christelijke bevolking".⁶ Uiteraard vond Groen het wel nodig dat er sprake was van een bewuste daad, zodat er in persoonlijke verantwoordelijkheid een handtekening werd gezet onder een petitie.⁷

Competenties

De competenties die een burger diende te bezitten, moesten volgens Groen worden gezocht bij het protestants-christelijke geloof zoals dat ten tijde van de Reformatie werd beleden. In de Reformatie lag volgens Groen de levensadem van onze nationaliteit.⁸ Thorbecke was hierin de tegenstander van Groen omdat hij het fixeren op de Reformatie zag als een rem op

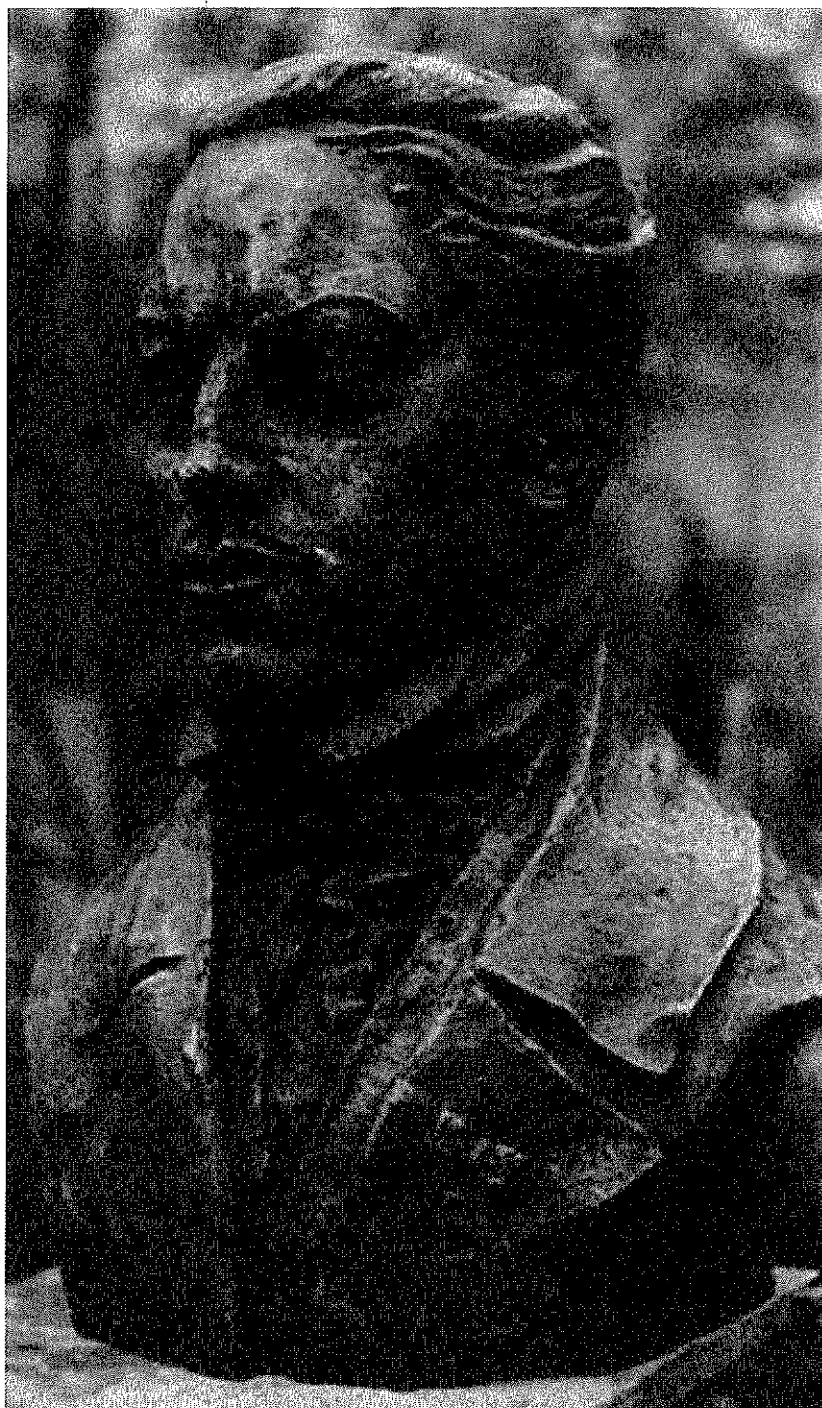
Een christelijk-nationale geest was volgens Groen te vinden bij het gewone volk.

de verdere ontwikkeling van het christendom en Nederland.⁹ Maar volgens Groen moest er een besef komen dat mensen van nature zondig zijn. Door te luisteren naar de prediking zoals Groen die voorstond kon een christen zijn persoonlijkheid ontwikkelen om zo zijn verantwoordelijkheid in de maatschappij te nemen.¹⁰

Deze houding, de echte nationale trekken – zoals Groen het noemde – of een christelijk-nationale geest, was volgens hem te vinden bij het gewone volk. De conservatieven en liberalen betoonden volgens Groen verregaande minachting ten aanzien van de volksmassa, terwijl hij juist aandacht vroeg voor het geloof en de "pligbetrachting van het gewone volk".¹¹ Hij vroeg om eerbied voor de denkbeelden "van den geringen man".¹² Groen ging uit van een *omgekeerd burgerschap*. Waar de liberalen van mening waren dat het gewone volk de waarden en normen van de hogere burgerij moesten overnemen, was Groen van oordeel dat de hogere klassen bij de lagere klassen in de leer moesten gaan. Hij geloofde dat er op die manier zelfbewuste burgers zouden komen die handelden vanuit een christelijk geweten.¹³

Maatschappelijke verbanden

Groen vond het belangrijk dat burgers zich ervan bewust waren dat zij leefden binnen verschillende maatschappelijke

Sculptuur van Guillaume Groen van Prinsterer

verbanden. Hij waarschuwde tegen het individualisme, dat naar zijn mening een gevolg was van liberale opvattingen en zou ontaarden in egoïsme.¹⁴ Groen legde in reactie daarop het accent bij zogenaamde historisch gegroeide levensverbanden. Binnen deze levensverbanden bepleitte hij een grote mate van autonomie. Deze gedachte zou door Abraham Kuyper later worden uitgewerkt onder de noemer 'sovereiniteit in ei-

gen kring'. De kracht van Nederland moest worden gezocht in de volksgeest die de betrokkenheid van burgers op elkaar en op de staat kon vergroten. Groen noemde in dit verband ook burgerzin, waarbij sprake moest zijn van betrokkenheid.

Het is anachronistisch om de opvattingen van Groen te spiegelen aan de opvattingen over een multiculturele samenleving, maar we kunnen wel opmerken dat Groen niet bang was voor een pluriforme samenleving. Daarmee onderscheidde hij zich van de liberalen, die bijvoorbeeld tegen partijvorming waren en streefden naar één godsdienst boven geloofsverdeeldheid. Groen was beducht voor een centrale politieke organisatie van het volk. Dat paste volgens hem niet bij het karakter van Nederland, dat zoveel waarde hechtte aan de autonomie van gewesten. De gezonde volksoontwikkeling zou volgens Groen worden bevorderd door zelfstandigheid van verschillende delen van de maatschappij, die hij al omschreef als "onafhankelijkheid in eigen kring".¹⁵

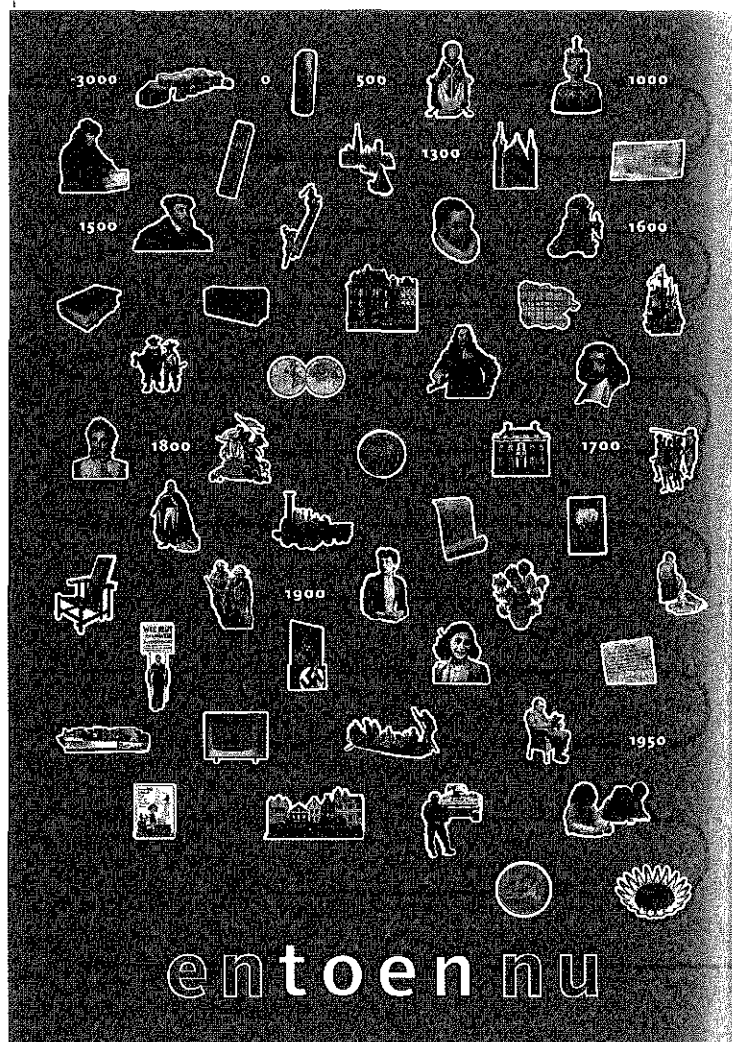
Openbaar debat en maatschappelijke zorg

Wat betreft de deelname aan het openbaar debat en maatschappelijke zorg was Groen van mening dat de orthodox-protestanten hun taak in de maatschappij moesten uitvoeren. In zijn ogen werd zijn tijd gekenmerkt door onverschilligheid en apathie. De christenen daarentegen moesten veerkracht tonen.¹⁶ Bovendien had een christen volgens hem niet alleen de opdracht tot getuigen van het evangelie, maar ook de opdracht daadwerkelijk aan de slag te gaan. Deze maatschappelijke en politieke activiteit werd over het algemeen door de hogere burgerij weinig benadrukt.¹⁷ Groen zag dit echter als een verantwoordelijkheid voor alle evangelie-belijdende burgers.¹⁸

Deze ideeën wist hij maar moeilijk over te brengen binnen zijn eigen milieu. Bijvoorbeeld in het conflict met de ethisch-irenische predikanten die geloofsbeleving centraal stelden, maar volgens Groen van het belijden geen politieke daad maakten.¹⁹ Groen veroordeelde de politieke lauwheid die hij constateerde: "Juist het gedeelte van het volk welks goede zaak door ons bepleit wordt, is van politiek bijkans afkeerig; herkent de gewichtigste godsdienstige quaestien nauwelijik meer, in politieken vorm; laat dikwijls de vrijheden, ter christelijke pligtbetrachting onmisbaar, bijkans verloren gaan, in politieken strijd."²⁰ Hij schreef in het blad van de vereniging Christelijk Nationaal Schoolonderwijs (CNSO): "Laat er bij den christen pligtbesef zijn!"²¹ Het was een onderstreping van wat hij al eerder had geschreven: "Lijdzaamheid past den Christen, doch waar de gelegenheid tot werken bestaat, past lijdelijkheid hem niet."²² Hij moest van inactiviteit niets hebben en heeft zijn hele leven de christenen in Nederland opgeroepen tot de daad.²³

Algemeen belang

Actieve burgers zijn primair gericht op het publieke belang, in de publieke ruimte. Voor deze oriëntatie op het algemeen belang is een nationaal besef noodzakelijk, stelde Groen. Hij probeerde dat besef te stimuleren door zich te richten op de beoefening van het geschiedenisonderzoek en op het geschie-

denisonderwijs. Over het algemeen belang zoals zijn liberale tegenstanders dat begrip gebruikten, sprak Groen meestal niet positief, eerder negatief. Dat algemeen belang zag hij als een synoniem voor het belang van de democratische meerderheid, die een eenheidsband wilde scheppen en uiteindelijk de burgers aan banden zou leggen. Uiteindelijk zou dit ont-aarden in zelfzucht en eigenbelang.²⁴

Dat betekende niet dat een christen zich van het democratische proces diende af te keren. De christen moest zich wel in de politiek verdiepen en met de staatsvorm bekend zijn en "zoo hij in 't algemeen gehouden is de regten die hij bezit, ten nutte van het vaderland te gebruiken, hoe veel te meer waar het gebruik deze regten met de verkondiging van het Woord des levens en met de uitbreiding van het Rijk der hemelen in verband is."²⁵ Hij zelf vulde het algemeen belang in als de protestantse nationaliteit, of met zijn adagium: "Tegen de revolutie het Evangelie'. Voor Groen stond het geloof boven het algemeen belang. In de eerste plaats wilde hij gericht zijn op het belang van het 'Koninkrijk der hemelen' en als uitvloeisel daarvan op het Koninkrijk der Nederlanden.

Invloeden

Het denken van Groen over burgerschap is te herleiden tot verschillende buitenlandse denkers. De meeste invloed heeft de conservatief-lutherse theoloog F.J. Stahl (1802-1861) ge-

had, in het bijzonder wat betreft de waardering voor de invloed van het gewone volk, tenminste als er sprake was van een christelijke samenleving.²⁶ Christelijk onderwijs was een sleutelbegrip om de samenleving te vormen. Maar de volksinvloed moest volgens Groen niet te ver gaan, zo stelde hij met een beroep op een gedachte die hij ontleende aan de Engelse filosoof Edmund Burke. Burke (1729 – 1797) waarschuwde tegen een te ver doorgevoerde democratisering, vooral als de moraliteit onvoldoende was ontwikkeld.²⁷

De aandacht voor het individuele geweten van burgers en van hun christenplicht vindt zijn oorsprong bij de Franse historicus F.P.G. Guizot (1787-1874).²⁸ Onder invloed van de theoloog A. Vinet (1797-1847) is dit door Groen verder uitgewerkt in het streven naar individualiteit.²⁹ Daarbij benadrukte hij het verschil met het individualisme. Groen pleitte ervoor dat individuele burgers zich emancipeerden, maar binnen verenigen in een pluriforme samenleving, zoals ook de Franse jurist en politiek denker Alexis de Tocqueville (1805-1891) dat zag.³⁰ Het denken van Groen vertoonde ook grote overeenkomsten met de opvattingen van de Schotse prediker en religieuze auteur Thomas Chalmers (1780-1847), die voor de christelijke staatsschool een grote rol zag weggelegd om de volksmassa te verheffen, de zogenoemde publieke vorming van het christelijk volkskarakter.³¹

Bevorderen burgerschap

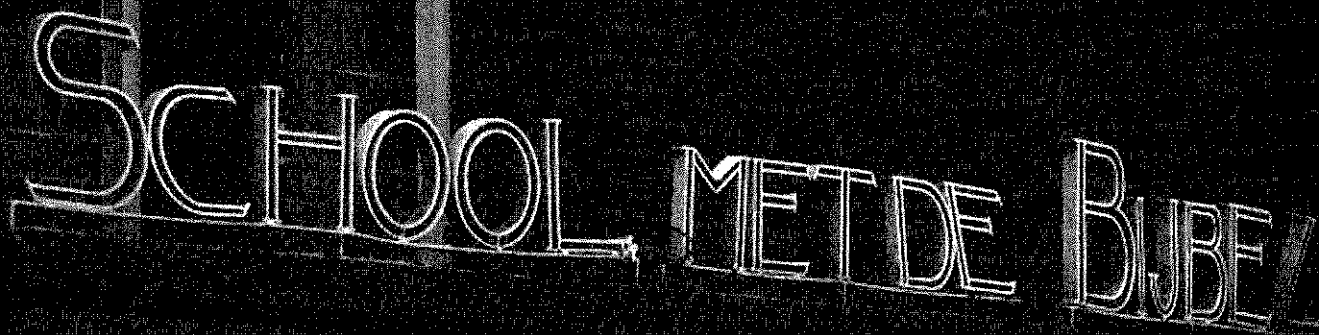
Groen heeft verschillende keren geschreven over het bevorderen van burgerschap. Deze publicaties hadden tot doel de bevolking toe te rusten voor hun taak in de maatschappij. Voorbeelden zijn *Volksgeest en burgerzin* (1829) en de pe-

riodiek *Nederlandsche Gedachten* (1829-1832 /1869-1876). Daarnaast was hij een warm voorstander van de vrije drukpers als middel om de publieke opinie te vormen. Daardoor zou er ook een goed publiek debat plaats kunnen vinden. Hij schreef: "Niemand heeft in woord en daad meer geijverd voor openbaarheid, voor persvrijheid in het algemeen en vrijheid der dagbladpers in het bijzonder, dan ik."³² De voorkeur voor het publieke debat leverde Groen de beschuldiging op een volks-

De voorkeur voor het publieke debat leverde Groen de beschuldiging op een volksmenner te zijn.

menner te zijn.³³ Maar hij zag het zelf eerder als het versterken van de band met het volk achter de kiezers. Groen wordt in vergelijking met A. Kuyper ook wel de man van de 'kleine luyden' genoemd in de betekenis dat hij veel steun en sympathie ontving van het volk achter de kiezers.³⁴ In dat verband is wel eens gezegd dat Thorbecke als liberale democraat in feite elitair was, terwijl de aristocraat Groen de volksman was.³⁵

Vanwege het grote belang dat hij aan de publieke opinie hechtte was Groen, in tegenstelling tot veel van zijn tijdgenoten, voorstander van het oprichten van politieke partijen.³⁶ Hij schreef dat "het ontstaan van politieke partijen, zoodra er belangstelling in openbare gelegenheden en verscheidenheid van beschouwing bestaat, onvermijdelijk is."³⁷ De antirevolutionairen waren niet zo huiverig voor het oprichten van politieke partijen omdat zij de onafhankelijke protestantse groe-

SCHOOL MET DE BUBE

Alexis de Tocqueville

pen uit de zeventiende eeuw niet negatief maar juist positief beoordeelden.³⁸ Wel moest ook een partij ten dienste staan van het geloof, dat door de politiek in de maatschappij heilzaam moest gaan werken. Hoewel Groen zich beriep op het volk achter de kiezers, wilde hij dat volk geen algemeen kiesrecht geven. De positieve invloed die een antirevolutionaire partij bij algemeen kiesrecht zou kunnen hebben op politiek en sociaal gebied, heeft hij niet goed voorvoeld.

Onderwijs

Het onderwijs had volgens Groen de taak kinderen tot burgers te vormen of, zoals hij het zelf omschreef: "Opleiding tot regtstreeksche of zijdelingsche deelgenootschap aan de publieke zaak, hetwelk mede behoort tot de strenghe eischen en tot den wezenlijke vooruitgang van onzen tijd."³⁹ De vorming van kinderen tot burgers zag hij echter heel anders dan het openbaar onderwijs van zijn tijd dit probeerde te realiseren. Dat onderwijs was, hoewel er werd verwezen naar christelijke deugden, voor hem te onbepaald. In de plaats daarvan moest er leerstellig onderwijs komen. Hieronder verstond Groen onderwijs waarbij de nadruk werd gelegd op de protestantse geloofsopvatting. Burgerschapsvorming zonder christelijke basis was volgens Groen een bedreiging, omdat door het individualistische karakter daarvan de spanning tussen rijken en armen zou toenemen. Door de toenemende armoede kon dit een gevaarlijke ontwikkeling zijn. "Te meer omdat [...] de minvermogenden [...] door een

onderwijs, waaraan het christelijk gehalte ontbreekt, meer dan te voren vatbaar voor de prediking van verderfelijke leerstellingen zijn."⁴⁰

Om zijn doel te bereiken ontplooidde hij diverse activiteiten ten dienste van het onderwijs. Zo was hij betrokken bij de oprichting van een aantal christelijke scholen en stimuleerde hij dergelijke initiatieven in zijn voorzitterschap van de CNSO. Tevens schreef hij een boekje voor de Bijbelse geschiedenis en vaderlandse geschiedenis. Ook zijn *Handboek* was bedoeld om het christelijk onderwijs te ondersteunen.

Naast de geloofsoverdracht als primaire doelstelling, was er ook aandacht voor de ontwikkeling van de competenties voor burgerschap. In Nijkerk bijvoorbeeld werd een christelijk-nationale school gesticht vanuit het motief dat een christelijke school het beste middel was om de bevolking te verheffen.⁴¹ De christelijke onderwijsvisie was in dit opzicht dan ook een variant op het beschavingsoffensief van de negentiende eeuw. Daarin paste ook de aandacht die Groen had voor het geschiedenisonderwijs, als middel om de nationale eenheid te bevorderen. Dit was voor die tijd geen opvallende gedachte en tot op heden is die opvatting regelmatig te horen. Ook bij de canon van Nederland (2006) is één van de doelstellingen dat de cultuurhistorische canon een tegenwicht moet zijn tegenover allerlei factoren van desintegratie. Ook wordt verwezen naar de vormende waarde voor burgerschap.⁴²

Voor Groen kwam daarbij de overtuiging dat de kennis van de geschiedenis het krachtigste middel was voor de ontwikkeling van de echte geest van de natie.⁴³ Het christelijk onderwijs was voor hem het begin van de herkerstening van Nederland. Hij schreef: "Ter hervoming van een Staat wordt, als de Natie met haar pligten en regten bekend is, geen geweld [zoals de revolutie wil; GvdM], maar een opwekken van de Volksgeest en een ontwikkelen van echten Burgerzin vereischt".⁴⁴ De opvoedkundige vorming van het onderwijs moest als middelpunt de geloofsopvoeding hebben. Kinderen moesten volgens Groen eerst gelovige worden en daardoor zouden zij hun plicht als christen in de maatschappij beseffen en ten uitvoer brengen. De christelijke vorming was vooral de taak van de nationale kerk. Groen had een wat romantisch beeld van de nationale kerk en hij erkende onvoldoende de verdeeldheid binnen de protestantse kerken, waardoor hij de nationale kerk wat idealistisch beschreef. Bovendien had hij nog onvoldoende zicht op de zich geleidelijk ontwikkelende secularisatie, die tot gevolg zou hebben dat de kerk slechts een deel van de natie werd en dat veel landgenoten geen kerkgenoten meer waren. De kerk werd langzaam maar zeker een zelfstandige cultuur naast en tegenover de seculiere cultuur, maar zeker geen heersende cultuur. Groen heeft zich wat dat betreft vergist: er kwam geen nationale geest op basis van een gemeenschappelijk geloof.

Omgekeerd burgerschap

We kunnen opmerken dat Groen zich niet zozeer heeft uitgesproken over de ontwikkeling van het staatsburgerschap, maar dat hij eerder een publieke vorming van het christelijke volkskarakter beoogde. Het woord 'burger' werd niet veel door

hem gebruikt. Burgerschap betekende voor hem niet meer dan een subdoel. Elk mens moest zijn levenstaak ook als burger vervullen, maar die taak viel niet helemaal samen met het staatsburgerschap. In de eerste plaats had de burger de opdracht om God te dienen. Opvoeding en onderwijs mochten zich dan ook niet beperken tot het nastreven van het vormen van burgers, maar moesten in het algemeen de mens zodanig vormen dat hij constructief kon meewerken aan de maatschappij. Hiermee gaf Groen aan het burgerschap een politieke en sociale invulling. Maar de basis van deze vorming lag voor Groen bij het evangelie, dat naar zijn idee nog te vinden was bij het gewone volk.

Deze romantische, idealistische opvatting definieert burgerschap van onderaf. Waar liberalen onwillekeurig uitgingen van de hogere burgerij, zouden Groens opvattingen omgekeerd burgerschap kunnen worden genoemd. Wanneer er door het hele volk vanuit de goede inspiratiebron zou worden gewerkt in de maatschappij, op politiek, sociaal en elk ander gebied, zou dit ten goede komen aan het hele land. Een goede burger was voor Groen dan ook in de eerste plaats lid van de kerk en als gevolg daarvan een nuttige burger voor de staat. Naast het liberale burgerschap met een meer individualistisch karakter heeft Groen zo een christelijke opvatting van burgerschap ontwikkeld. Die gedachten over burgerschap zouden een belangrijke basis gaan vormen voor de emancipatie van een grote groep mensen op politiek en maatschappelijk gebied.

Personalia

Drs. Gerrit van der Meulen is seniordocent Geschiedenis aan het Greijdanus College te Zwolle en lid van de kenniskring Lectoraat Morele Vorming van de Gereformeerde Hogeschool te Zwolle:

Noten

- 1 Zie <http://www.actiefburgerschap.nl>.
- 2 J. Zwaan (ed.), *Groen van Prinsterer schriftelijke nalatenschap. Achtste deel bescheiden. Deel I: 1828-1842* (Den Haag 1992) 220.
- 3 R. Kuiper, 'Tot een voorbeeld zult gij blijven': Mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876) (Amsterdam 2001) 146.
- 4 J. Zwaan (ed.), *Groen van Prinsterer schriftelijke nalatenschap. Achtste deel bescheiden. Deel II: 1842-1876* (Den Haag 1991), 157, 171, 189, 762.
- 5 Zwaan, *Achtste deel bescheiden Deel I*, 395.
- 6 Kuiper, 'Tot een voorbeeld', 157.
- 7 D. Langedijk, *Groen van Prinsterer en de schoolkwestie* (Den Haag 1935) 43.
- 8 J.C. Rullmann, 'Geschiedenis van het handboek' in: G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland, met een woord vooraf van J.C. Rullmann* (Baarn 1928) 5-23, aldaar 7.
- 9 J. Drentje, *Thorbecke, een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2004) 316.
- 10 G. Groen van Prinsterer, *Anti-Revolutionaire en Confessionele partij in de Nederlands Hervormde kerk* (Goes 1954), 131.
- 11 Zwaan, *Achtste deel bescheiden. Deel II*, 858.
- 12 *Ibidem*, 929.
- 13 G. Groen van Prinsterer, *Ons Schoolwet-program. Aan de hulpverenigingen voor christelijk-nationaal onderwijs* (Amsterdam 1869), 35.
- 14 W. Aalders, 'Ontwikkeling tot christen-staatsman' in: D.J.H. van Dijk (ed.), *Vonken van heilig vuur. Groen van Prinsterer tweehonderd jaar* (Heerenveen 2001) 11-25, aldaar 25.
- 15 H. Smitskamp, *Wat heeft Groen van Prinsterer ons vandaag te zeggen* (Den Haag 1945) 112.
- 16 J.L. van Essen (ed.), *Groen van Prinsterer schriftelijke nalatenschap. Zesde deel. Briefwisseling vijfde deel 1827-1869* (Den Haag 1980) 648.
- 17 Puchinger, G., *Groen van Prinsterer als correspondent (1848-1866) Strijder-Triomfator* (Delft 1952) 81.

- 18 G. Sloopweg, 'Een late Ledeboeriaan leest Groen' in: D.J.H. van Dijk (ed.), *Vonken van heilig vuur. Groen van Prinsterer tweehonderd jaar* (Heerenveen 2001) 98-106, aldaar 106.
- 19 Kuiper, 'Tot een voorbeeld', 217.
- 20 G. Groen van Prinsterer, *De Tweede Kamer en de Volksopvoeding in 1863. Tweede parlementair fragment* (Den Haag 1864) X.
- 21 Groen van Prinsterer, *Volksopvoeding*, 11.
- 22 G. Groen van Prinsterer, *Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap; Toelichting van de spreuk der revolutie [1848]* (Groningen z.j.) 110.
- 23 G.J. Schutte, *Mr. G. Groen van Prinsterer* (Goes 1976) 65.
- 24 Zwaan (ed.), *Achtste deel bescheiden. Deel II*, 737.
- 25 Groen van Prinsterer, *Vrijheid*, 112.

Friedrich Julius Stahl

- 26 A. Klink, 'Groen van Prinsterer en Stahl' in: J. de Bruijn (ed.) *Groen van Prinsterer in Europese context* (Hilversum 2004) 81-87, 55-59, aldaar 55-57.
- 27 B.J. Spruyt, 'Art is man's nature'. Groen van Prinsterer en Edmund Burke', in: J. de Bruijn (ed.), *Groen van Prinsterer in Europese context* (Hilversum 2004) 19-24, aldaar 20-21.
- 28 Zwaan, *Achtste deel bescheiden Deel II*, 884.
- 29 Groen van Prinsterer, *Anti-Revolutionaire en Confessionele partij*, 141.
- 30 W. Sap, 'De angst voor revolutie bij de democratisering van de rechtsstaat. Groen van Prinsterer en De Tocqueville', in: De Bruijn, *Groen van Prinsterer in Europese context*, 25-35.
- 31 G. Harinck, 'Groen van Prinsterer en Thomas Chalmers. "Precious ties of a common faith"', in: De Bruijn, *Groen van Prinsterer in Europese context*, 43-54.
- 32 Groen van Prinsterer, *Anti-Revolutionaire en Confessionele partij*, 141.
- 33 Langedijk, *Schoolkwestie*, 75-76.
- 34 J.J.R. Schmal, 'De Vrijheidsgedachte bij Groen van Prinsterer', in: W.G. Tak, *De vrijheidsgedachte bij Spinoza, Johan de Witt, Thorbecke en Groen van Prinsterer* (Assen 1948) 53-68, aldaar 55.
- 35 R.H. Bremmer, 'Groen en Thorbecke' in: C. Bremmer (ed.), *Een staatsman ter navolging. Groen van Prinsterer herdacht 1876-1976* (Den Haag 1976) 77-84, aldaar 83.
- 36 A. van Deursen, 'Van antirevolutionaire richting naar antirevolutionaire partij 1829-1871', in: G. Harinck (ed.), *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum 2001) 11-52, aldaar 23.
- 37 H. Smitskamp, *Wat heeft Groen van Prinsterer ons vandaag te zeggen*, 122.
- 38 E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België. Deel I: 1780-1914* (Amsterdam 2001) 160.
- 39 J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum 1978) 154.
- 40 G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en Revolutie. Een reeks historische voorlezingen. Opnieuw bewerkt door prof. dr. H. Smitskamp* (Franeker 1951) 306.
- 41 M. Rietveld-van Wingerden, 'De identiteit en de vorming van het onderwijs' in: G. Harinck (ed.), *De school met de bijbel. Christelijk onderwijs in de negentiende eeuw* (Zoetermeer 2006) 37-540, aldaar 39.
- 42 Entoen.nu. *De canon van Nederland. Deel A. Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon* (Den Haag 2006) 18.
- 43 Zwaan, *Achtste deel bescheiden Deel I*, 207.
- 44 Smitskamp, *Wat heeft Groen van Prinsterer ons vandaag te zeggen*, 199.